

ІВАНЧЕНКО О. М.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри загальної теорії права
та держави
(Національний університет
«Одеська юридична академія»)

УДК 340.13

DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2022.2.04>

ЛЕГІТИМНІСТЬ ЯК ФЕНОМЕН ЗАГАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ ПРАВА

У статті досліджено теоретичні аспекти легітимності як феномену загальної теорії права. Наголошено, що легітимності властиві три сторони: наявність якісних повноцінних законів; їх повноцінне сприйняття суспільством та відповідність суспільним запитам; їх реальне, результативне застосування в діяльності індивідів, організацій. Визначено, що у новій юридичній літературі немає єдиної думки щодо розуміння легітимності. Зазначено, що в даний час легітимність трактується в наступних аспектах: як метод, правовий принцип, як вимога і навіть правовий режим на рівні із законністю. Аргументовано, що вивчення притаманних легітимності правових властивостей передбачає її розгляд в аспектах обсягу (простору), державного суверенітету, нормативної основи, суб'єктного складу тощо. Визначено, що легітимність здійснюється на основі ієрархії правових норм, спирається на відповідні забезпечувальні механізми. Констатовано, що значимість існуючих у цій сфері проблем підтверджується основоположним принципом єдності легітимності. Обґрунтовано, що легітимність пов'язана і з політикою (політичним режимом). У цьому плані констатовано наступне: в законах завжди втілювалася і втілюється певна державна політика, що виражається у змісті права, а значить і у його легітимності, це чітко видно по публічному, офіційному ставленню до «легітимності» політичних і державних діячів держави. Доведено, що в юридичній літературі легітимність розглядається у взаємозв'язку з демократією, властивими їй інститутами. Визначено, що для демократичного режиму в Україні характерні: виборність основних органів держави, рівноправність громадян, рівність виборчих прав, як правило, об'єктивний, неупереджений підрахунок голосів в період виборчих кампаній, поділ влади, конституційне встановлення меж їх діяльності тощо. Наголошено, що наявність таких передумов є вельми значимим і для демократії і для легітимності. Акцентовано увагу, що демократія без легітимності втрачає властивість організованості, координованості, легітимності демократичних інститутів. Визначено, що до характеристики легітимності належить і те, що вона зумовлена станом культури суспільства, рівнем культури громадян і посадових осіб державного апарату. Доведено, що стан легітимності в суспільстві зумовлюється не тільки об'єктивними, а й суб'єктивними факторами. Визначено, що до числа дискусійних відноситься питання про склад легітимності, тобто сукупності її елементів. Визначено склад легітимності: нормативна основа легітимності, яка визначається змістом чинного законодавства; теоретико-світоглядна основа легітимності, яку складають політико-правові ідеї, уявлення, принципи; засоби, прийоми, умови реалізації легітимності. Доведено, що легітимність в даний час займає одне з найбільш важливих місць серед духовних і політико-правових цінностей сучасної України, вона необхідна для дотримання, захисту і охорони прав людини, поглиблення

демократичних перетворень, становлення цивілізованого суспільства і правової держави.

Ключові слова: легітимність права, правова держава, склад легітимності, суб'єкти легітимності, об'єкт легітимності, єдність легітимності, правові властивості, теорія права.

Ivanchenko O. M. Legitimacy as a phenomenon of the general theory of law

The article examines the theoretical aspects of legitimacy as a phenomenon of general theory of law. It is noted that three aspects characterize legitimacy: the presence of high-quality full-fledged laws; their full perception by society and compliance with public needs; their real, effective application in the activities of individuals and organizations. It is determined that in the new legal literature there is no consensus on understanding legitimacy. It is noted that currently legitimacy is interpreted in the following aspects: as a method, a legal principle, as a requirement, and even a legal regime on a par with legality. It is argued that the study of the legal properties inherent in legitimacy involves its consideration in terms of volume (space), state sovereignty, regulatory framework, subject composition, and so on. It is determined that legitimacy is carried out based on a hierarchy of legal norms, based on appropriate security mechanisms. It is stated that the significance of the existing problems in this area is confirmed by the fundamental principle of unity of legitimacy. It is proved that legitimacy is also related to politics (political regime). In this regard, the following is stated: laws have always embodied and are implementing a certain state policy, which is expressed in the content of law, and therefore in its legitimacy, this is clearly seen in the public, official attitude to the "legitimacy" of political and state figures of the state. It is proved that in the legal literature, legitimacy is considered in relation to democracy and its inherent institutions. It is determined that the democratic regime in Ukraine is characterized by: electability of the main bodies of the state, equality of citizens, equality of electoral rights, as a rule, objective, unbiased counting of votes during election campaigns, separation of powers, constitutional establishment of the boundaries of their activities, etc. It is noted that the existence of such prerequisites is very important for both democracy and legitimacy. It is emphasized that democracy without legitimacy loses the property of organization, coordination, and legitimacy of democratic institutions. It is determined that the characteristic of legitimacy also includes the fact that it is determined by the state of culture of society, the level of culture of citizens and officials of the state apparatus. It is proved that the state of legitimacy in society is determined not only by objective, but also by subjective factors. It is determined that the question of the composition of legitimacy, that is, the totality of its elements, is debatable. The composition of legitimacy is determined: the normative basis of legitimacy, which is determined by the content of current legislation; the theoretical and ideological basis of legitimacy, which is made up of political and legal ideas, ideas, principles; means, techniques, and conditions for implementing legitimacy. It is proved that legitimacy currently occupies one of the most important places among the spiritual and political-legal values of modern Ukraine, it is necessary for the observance, protection and protection of human rights, the deepening of democratic transformations, the formation of a civilized society and the rule of law.

Key words: legitimacy of law, rule of law state, composition of legitimacy, subjects of legitimacy, object of legitimacy, unity of legitimacy, legal properties, theory of law.

Постановка проблеми. Легітимність є однією з найважливіших характеристик як політичної влади, так і позитивного права. Легітимність в традиційно інтерпретується як суспільне визнання тих чи інших інститутів, що складається за рахунок сприйняття аудито-

рією соціальних і дискурсивних практик як законних, правильних, а також схвалення цих практик. Зазначена якість проявляється комплексно: у довірі до норм, у законодавчому підтвердженні прав, у правовій підзвітності влади, в ідеологічній прозорості та у виконанні взятих на себе зобов'язань. Таким чином, легітимність значною мірою пов'язана з можливостями формування певних ментальних станів (образів, оцінок, поведінкових установок) у суб'єктів. Такого роду стани цінні з прагматичної точки зору, адже досягнення певного рівня легітимності означає конституювання соціального порядку, фундаментом якого виступають відносини панування. Цілком можливо, що, якби даний порядок був всюди однаковим і уніфікованим, не мав ніяких конкурентів, породжуваних більш вдалим практиками, проблема його виправдання не виникла б в принципі. Однак реальна ситуація інша: соціум пронизаний безліччю конфліктів, колізій, суперечок про визнання. Ці суперечки існують на різних рівнях соціальної організації (від міжособистісного до міждержавного). Необхідність врегулювання даних конфліктів за допомогою звернення до правових засобів ставить проблему ефективності, дієвості останніх. Не всякий правовий засіб, так само як і не всяке прийняте політичне рішення, може чинити позитивний вплив на ту чи іншу проблемну ситуацію. Іноді способи дій або певні правила поведінки, що зарекомендували себе раніше як ефективні, втрачають цю властивість. Дана обставина, вимагаючи осмислення, викликає до життя дискусії про визнання і легітимність.

В останні десятиліття у вітчизняній дослідницькій літературі не раз мали місце спроби специфікувати поняття легітимності щодо правової сфери життя суспільства. Однак єдиного розуміння і задовільної концепції юридичної легітимності завдяки цим спробам поки не склалося.

У зв'язку з тим, що в сучасних умовах розвиток вітчизняного права йде в бік сприйняття ідей верховенства права і категорії прав людини, виявляється гостра необхідність в подальшій розробці питань легітимності, об'єднання в цих цілях зусиль представників як зарубіжної правової науки, так і представників вітчизняної юриспруденції. Вельми важливо з усією уважністю простежити основні етапи розвитку даної проблеми, врахувати результати досліджень, що раніше відбулися. Усе вищезазначене і зумовило актуальність цього дослідження.

Метою статті є дослідження теоретичних аспектів легітимності як феномену загальної теорії права.

Аналіз наукових публікацій. До дослідження теоретико-методологічних аспектів поняття легітимності в сфері науки про державу і право зверталися такі вчені як: Т. Алексєєва, Л. Байрачна, С. Бистрицький, С. Бобровська, А. Бочаров, М. Вебер, О. Висоцький, В. Волинець, К. Вороніна, С. Гладій, К. Гольцман, В. Дудченко, І. Жаровська, Н. Жуковська, К. Завершинський, А. Засць, Ю. Калюжна, О. Коваль, В. Кокорський, О. Кокорська, В. Корнієнко, Т. Кузьменко, П. Манжола, С. Матвєєв, І. Музика, В. Невідомий, М. Неліп, Ю. Оборотов, А. Рябов, В. Резнік, І. Толстов, Н. Юськів, Є. Юрійчук, О. Шульга, В. Чіркін, Є. Цокур, Х. Хвойницька, В. Шинкарук та інші.

Виклад основного матеріалу. В юридичній літературі легітимність розуміється як явище багатопланове, ємне. Її природа напряму пов'язана з законотворчою діяльністю держави, з прийнятими законами [1, с. 118]. Прийняті в установленому порядку і доведені до свідомості громадян закони є основними регуляторами суспільного життя. Без законів будь-яке суспільство виявилось б у стані неузгодженості і невідплатності. І тому можна сказати, якщо немає законів, то і про легітимність говорити немає сенсу.

Сказане дозволяє підкреслити, що легітимності властиві три сторони:

- наявність якісних повноцінних законів;
- їх повноцінне сприйняття суспільством та відповідність суспільним запитам;
- їх реальне, результативне застосування в діяльності індивідів, організацій.

У новій юридичній літературі немає єдиної думки щодо розуміння легітимності. В даний час легітимність трактується в наступних аспектах: як метод, правовий принцип, як вимога і навіть правовий режим на рівні із законністю.

Видається, що поки точаться відповідні суперечки, виробляються нові підходи до розуміння даної категорії, що відображає нові реалії, доцільно використовувати, дотримуватися сформованого в науці і практиці традиційного визначення легітимності. У цьому сенсі легітимність розуміється як суворе і неухильне дотримання і виконання всіма органами, організаціями, установами, посадовими особами і громадянами діючих законів та заснованих на таких законах підзаконних актів.

Легітимність в традиційному розумінні (вимога суворого дотримання і виконання юридичних норм) в радянський період вважалася єдиною прийнятною, що відповідало існуючому тоді механізму відносин [1, с. 119]. Таке початкове трактування легітимності та отожднювання її із законністю є пріоритетним і в даний час. Разом з тим в наступні роки в літературі йдеться про те, що поняття легітимності не може бути незмінним, оскільки легітимність є явищем, що історично розвивається разом з правом і суспільством. У своєму розгорнутому вигляді її зміст визначається, зокрема тим, що право стало мірою свободи формально рівних індивідів. З цієї точки зору традиційне розуміння легітимності не враховує певні грані існуючої правової дійсності. Найбільш поширене поняття легітимності, яке зводиться до суворого виконання законів та інших нормативних актів усіма учасниками суспільного життя, по суті, є вузьким. Вузьким тому, що воно не враховує значущості реалізації в повному обсязі свобод і прав людини, а також відповідність законів запитам суспільства та їх сприйняття індивідами.

Т. Каткова пише: «легітимність – явище багатовимірне. Вона включає не тільки вимоги суворого і неухильного дотримання всіма суб'єктами законів і заснованих на них правових актів, а й реальне здійснення ними суб'єктивних прав, належне застосування права при виконанні найменшого свавілля в діяльності державних органів і посадових осіб» [4, с. 88].

Значимість цього висновку очевидна, оскільки в реальній дійсності нерідкими є факти утиску прав громадян як окремими посадовими особами, так і кримінальними структурами. Показовими тут є посягання на права молодих людей, що призвані на військову службу («дідівщина»), видворення різними шляхами одиноких людей похилого віку із займаної ними житлової площі, рейдерське захоплення приміщень, що нерідко не викликає правових наслідків тощо.

Відповідно, доречно звернути увагу на ті визначення легітимності, в яких концентрується розуміння на її нетрадиційних аспектах. «Легітимність, на думку О. Петришина – це режим державного і суспільного життя, це – забезпечення прав громадян і юридичних осіб, це – дотримання законів та інших актів, це – міра дії закону» [7, с. 67]. Суть легітимності, як суспільно-політичного режиму, вважає М. Кравчук, полягає «в пануванні права і закону в суспільному житті, неухильному здійсненні приписів правових норм усіма учасниками суспільних відносин, послідовній боротьбі з правопорушеннями і відсутності свавілля в діяльності посадових осіб» [5, с. 108]. Видається, що слово «здійснення» приписів правових норм охоплює наступні два принципових моменти: неухильне дотримання і виконання правових приписів і безперешкодну реалізацію громадянами та їх об'єднаннями конституційних та інших прав і свобод.

Як бачимо, склалася наступна полемічна ситуація. З одного боку, представляється допустимим використовувати традиційне (вузьке) визначення, «працююче» протягом десятиліть в теорії і юридичній практиці. З іншого, існує необхідність наповнити існуючу дефініцію новим змістом, з урахуванням змін у суспільстві.

Вивчення притаманних легітимності правових властивостей передбачає її розгляд в аспектах обсягу (простору), державного суверенітету, нормативної основи, суб'єктного складу тощо.

Державна територія під цим кутом зору є матеріальною базою всіх державно-правових інститутів, включаючи легітимність. Можна помітити, що до об'єктів, прирівняних до державної території, поряд з іншими, належить територія дипломатичних представництв за кордоном. Відповідно, чинність нормативних правових актів, їх реалізація, прийняття необхідних рішень з позиції легітимності має здійснюватися з урахуванням принципу ексте-

риторіальності. Вбачається, що це відноситься і до українських громадян, що знаходяться за межами України і до персоналу дипломатичних представництв на її території.

Легітимність здійснюється на основі ієрархії правових норм, спирається на відповідні забезпечувальні механізми. Значимість існуючих у цій сфері проблем підтверджується основоположним принципом єдності легітимності. Головне в ньому полягає у встановленні однакового розуміння законів і підзаконних актів, їх застосування з урахуванням дотримання єдиних, встановлених для всієї держави приписів нормативно-правових актів.

Легітимність пов'язана і з політикою (політичним режимом). У цьому плані можна констатувати наступне: в законах завжди втілювалася і втілюється певна державна політика, що виражається у змісті права, а значить і у його легітимності. Це чітко видно по публічному, офіційному ставленню до «легітимності» політичних і державних діячів країни.

Зокрема, Н. Крестовська з цього приводу стверджує, що механічне застосування закону без його ув'язки із загальною лінією держави і уряду, може призводити до порушення легітимності [6, с. 127].

В даний час право і політика розглядаються традиційно, тобто як явища тісно взаємопов'язані і взаємообумовлені. Можна помітити, що переважна частина всієї внутрішньої і зовнішньої політики захищається за допомогою права. Скажімо, Конституція України закріплює основи, принципи, цілі, напрями державної політики, фіксує і гарантує політичні права і свободи громадян.

Ф. Енгельс зазначав, що «все юридичне в основі своїй має політичну природу». Це відносили і до легітимності в тому розумінні, що проведена політика «будується на вихідних засадах права і справедливості» [3, с. 80].

«Право, – писав Л. Дюгі, – підноситься над державою, є кордоном державної сили, і держава є не чим іншим, як силою, що віддана служінню права» [2, с. 56]. Відповідно, легітимність корегує правову і політичну дійсність під кутом зору послідовної реалізації права.

В юридичній літературі легітимність розглядається у взаємозв'язку з демократією, властивими їй інститутами. Для демократичного режиму в Україні характерні: виборність основних органів держави, рівноправність громадян, рівність виборчих прав, як правило, об'єктивний, неупереджений підрахунок голосів в період виборчих кампаній, поділ влади, конституційне встановлення меж їх діяльності тощо [1, с. 45].

Наявність таких передумов є вельми значимим і для демократії і для легітимності. Можна помітити, що, наприклад, в радянській державі гарантія свободи слова де-юре визнавалася, але де-факто в повному її розумінні бути реалізована не могла, хоча б через відсутність засобів масової інформації, альтернативних державним, партійним і відомчим.

Істотним є і те, що демократія без легітимності втрачає властивість організованості, координованості, легітимності демократичних інститутів. Наведемо у підтвердження викладеного факти завідомо неправильного підрахунку голосів, підкуп виборців, порівняно широку можливість підкупу посадових осіб, бюрократизм, який властивий не тільки державним структурам, але й громадським об'єднанням тощо. У той же час легітимність без демократичних механізмів та інститутів не може ефективно затверджуватися в державному і суспільному житті, оскільки спирається на їх підтримку. Зміцненню легітимності в сучасній Україні сприяють різноманітні демократичні структури і те, що ЗМІ позитивної спрямованості нерідко обґрунтовано і переконливо реагують на факти корупції, розкрадань, зловживань в державних і громадських структурах країни. Вони нерідко концентрують увагу на малоефективній діяльності правоохоронних органів, органів влади державного або місцевого рівня. Інші демократичні інститути також можуть мати значний позитивний вплив на стан легітимності.

До характеристики легітимності належить і те, що вона зумовлена станом культури суспільства, рівнем культури громадян і посадових осіб державного апарату. Таким суб'єктам в аспекті легітимності має бути властива повага до права, закону, прав і законних інтересів інших осіб. Слід зазначити, що це в першу чергу відноситься до державних службовців, осіб, які застосовують право в правоохоронній та управлінській сферах. Професійна правова

культура так само має на увазі: якісне знання законодавства, що перш за все відноситься до службової діяльності; професіоналізм в складанні процесуальних документів; прояв коректності в сфері взаємного спілкування з іншими особами; суворе дотримання в своїй діяльності принципів легітимності. Як бачимо, стан легітимності в суспільстві зумовлюється не тільки об'єктивними, а й суб'єктивними факторами.

Суб'єктом (адресатом) легітимності, поряд з іншими особами, є громадянин (особа). Для даного суб'єкта права практично значимим є не тільки дотримання, виконання правових приписів нормативно-правових актів, а й використання правових можливостей, що ними надаються у вигляді певних прав і свобод.

У з'ясуванні природи і призначення легітимності сутнісне значення мають поняття «об'єкти» і «суб'єкти» легітимності. Відомо, що у філософії під об'єктом мається на увазі те, що піддається визначеному впливу. У зв'язку з цим, об'єктом легітимності, точніше, об'єктом її вимог є суб'єкти права, їх свідомість, воля, поведінка, здатність сприймати приписи права і узгоджувати або не співвідносити з ними свою поведінку, діяльність.

Суб'єкти легітимності – це завжди суб'єкти права, тобто особи та організації, наділені правосуб'єктністю, відповідними правами та обов'язками. Водночас малолітні діти, душевнохворі особи є суб'єктами права, але не належать до суб'єктів легітимності.

Отже, поняття «суб'єкт права» є об'ємнішим, ширшим в порівнянні з поняттям «суб'єкт легітимності».

Питання про суб'єктів легітимності традиційно залишається дискусійним. Одні вчені (П. Рудик) вважають, що суб'єктами легітимності виступають всі суб'єкти права (включаючи недержавні організації і громадян, оскільки легітимність єдина і не знає виключень) [9, с. 49]. Інші (В. Татарчук) вважають суб'єктами легітимності виключно органи держави і посадових осіб [10, с. 87]. Можна сказати, що в цьому судженні також є певне раціональне зерно. Дійсно, порушення приписів законів, інших нормативно-правових актів з боку державних структур, посадових осіб є значно небезпечнішими, ніж порушення законодавчих приписів простими громадянами.

Разом з тим, очевидно, що виключення зі сфери легітимності громадських об'єднань і громадян не виправдано звужує обсяг легітимності, її вимог.

Видається, що вирішенню питання про суб'єктів легітимності може сприяти наступне уточнення. Якщо мова йде про встановлення і підтримку режиму легітимності, то суб'єктами легітимності будуть, звичайно, тільки органи держави і посадові особи. В даному випадку легітимність виконує роль методу державного управління суспільством. У той же час, якщо мається на увазі дотримання закону, то її суб'єктами виступають всі суб'єкти права.

Ще одне не просте питання – розмежування легітимності і дисципліни. Це два перехресних явища, у яких багато спільного. І легітимність і дисципліна безпосередньо сприяють впорядкованості і організованості суспільних відносин, протистоять свавіллю, дезорганізації в суспільстві. Вони ґрунтуються на свідомості людей, розумінні ними свого громадянського обов'язку.

Разом з тим поняття «легітимність» і «дисципліна» не тотожні у зв'язку зі специфікою їх змісту.

Більш предметно відмінність легітимності і дисципліни наводиться в наступних аспектах:

— джерельна база дисципліни є об'ємнішою за відповідну основу легітимності, оскільки пов'язана не тільки з нормами права, а й нормами моралі, релігійними нормами тощо;

— вимоги легітимності, по суті, єдині в масштабі країни, а дисципліні властива інша структура (залежно від сфери діяльності, суб'єктів, вона підрозділяється на державну, трудову, військову, навчальну тощо);

— легітимність – це дотримання і виконання приписів законів та інших нормативних правових актів. Дисципліна означає дотримання і виконання не тільки правил загального

характеру (сфера технології тощо), а й індивідуальних розпоряджень, наказів керівників різних рангів.

До числа дискусійних відноситься питання про склад легітимності, тобто сукупності її елементів. Щодо складу легітимності в літературі представлені різні думки. У числі таких найбільш часто виділяють:

- нормативну основу легітимності, яка визначається змістом чинного законодавства;
- теоретико-світоглядну основу легітимності, яку складають політико-правові ідеї, уявлення, принципи;
- засоби, прийоми, умови реалізації легітимності [8, с. 112].

У цьому твердженні головне полягає в причинному зв'язку легітимності в сучасній Україні зі збільшеною цінністю права. Зауважимо, що і легітимність, і право мають багато спільного, вони взаємопов'язані з державною владою, у них єдиний державно-вольовий зміст, зумовленість чинним законодавством. Разом з тим, правом встановлюється державна воля, а легітимність як особливе, відмінне від власне права, явище виникає лише тоді, коли в реальній правовій дійсності існує суворе, неухильне втілення в життя чинного права, закону.

Істотним є те, що в легітимності переплітаються не тільки правові, а й державні, демократичні моменти, фактор культури. У той же час легітимність чинить на них зворотний вплив, що дозволяє говорити про функції легітимності, тобто основні напрямки її впливу на індивідів, організації, різні види суспільних відносин, що формуються в правовому полі. Мабуть, при першому наближенні до даного аспекту проблеми можна стверджувати, що легітимності властиві такі функції як: оціночна; орієнтаційна (регулятивна); мотиваційна. Можна помітити, що мотиваційна функція пов'язана із спонуканням суб'єктів права до дій, обранням вчинку, вибором варіанту поведінки, відповідного до приписів норм права, вимог і засад легітимності. У той же час дана функція органічно пов'язана з іншими функціями легітимності.

Висновки. Розглянуті аспекти легітимності дозволили одержати загальне уявлення про її параметри, якісну своєрідність, зв'язок з іншими соціально-правовими явищами. Легітимність як загальнотеоретична правова категорія не створена штучно і не виникла раптово. Вона стверджує разом із розвитком держави і права, що існувало, політичну потребу людей у забезпеченні порядку і дисципліни в суспільстві. Легітимність в даний час займає одне з найбільш важливих місць серед духовних і політико-правових цінностей сучасної України. Вона необхідна для дотримання, захисту і охорони прав людини, поглиблення демократичних перетворень, становлення цивілізованого суспільства і правової держави. Сутнісним є те, що в процесі вивчення проблеми легітимності формуються відповідні знання з конституційного, адміністративного, цивільного, трудового, екологічного, кримінального, кримінально-процесуального та інших видів права. З цієї точки зору, легітимність права як загально-гносеологічна категорія сприяє потенційній ефективності галузевих знань.

Список використаної літератури:

1. Бандурка О. М., Головка О. М., Передерій О. С. Теорія держави і права: підручник / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. НАПрН України О. М. Бандурки ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. 416 с.
2. Дюгі Л. // Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. К.: Парламентське видавництво, 2011. 233 с.
3. Енгельс Ф. Діалектика природи // Маркс К, Енгельс Ф. Твори. Т. 20. К.: Парламентське видавництво, 2013. 320 с.
4. Каткова Т.Г. Теорія держави і права: навч. посіб. у визначеннях і табл. / Т.Г. Каткова. Х.: Право, 2014. 96 с.
5. Кравчук М.В. Проблеми теорії держави і права : Навч. посіб./ Кравчук М.В. К.: Професіонал, 2004р. 398 с.

6. Крестовська Н. М. Теорія держави і права: елементарний курс: навчальний посібник / Н. М. Крестовська, Л. Г. Матвєєва. 3-тє вид. Харків: Одіссей, 2012. 432 с.
7. Петришин О. В. Теорія держави і права: підручник / за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. НАПрН України О. В. Петришина; Нац. ун-т "Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого". Х. : Право, 2014. 212 с.
8. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. / П. М. Рабінович. Л. : Край, 2008. 224 с.
9. Рудик П.А. Теорія держави: основні теорії, концепції, підходи до вивчення: навчальний посібник. 2-ге вид., перероб. та допов. К.: Алерта, 2015. 288 с.
10. Татарчук В.І. Теорія держави і права. Навчальний посібник для підготовки до іспитів. Центр учбової літератури. 2016 р. 184 с.

